

Инна Пелева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
peleva_i@abv.bg

Преходът като разказ за престъпление – жанрови версии, послания¹

Inna Peleva
Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

The transition as a narrative of crime. Genre versions, messages

Abstract

The article examines generically diverse post-1989 Bulgarian texts based on crime stories. It compares representations of criminality in the literature of the People’s Republic of Bulgaria and in the fiction of local authors from the post-communist era. The focus is on how new narratives about criminals and detectives shape assessments about the present, the legacies of the totalitarian era, and the presence (or absence) of justice within Bulgaria’s contemporary socio-political reality.

Keywords: contemporary Bulgarian prose; crime literature; criminal genre and ideology; criminal genre and social consciousness

Немалко на брой разнородни писания – общодостъпни български писания от вчера и днес – съдържат словосъчетанията *криминален преход, престъпен преход, престъпна приватизация, престъпна власт, власт и престъпност*. Артикулирани постоянно и от доста време, в тукашна среда тези словосъчета-

¹ Публикацията е част от научноизследователски проект на тема „Преходът след 1989 г. – интерпретации на историческата промяна, социалния опит и културната памет в съвременната българска литература“ с договор № КП-06-Н40/7 от 10.12.2019 г., одобрен за финансиране по Конкурс за финансиране на фундаментални научни изследвания – 2019 г. на Фонд „Научни изследвания“ – МОН.

ния вече са се автоматизирали, превърнали са се в обикновени клишета.

Честата им употреба в местната публична реч свидетелства за възприятийни, тълкувателски и оценъчни нагласи в съвременното общество. Също толкова показателен за тези нагласи е фактът, че на книжния пазар у нас в годините на Прехода присъстват много истории за престъпления, „сега“ написани от автори сънародници. В съвкупността си тези стотици произведения с различни жанрови поданства синтезират вид знание за събития, процеси и личности от посткомунистическата епоха, създават характерен образ на света ни.²

Този образ е тъкмо такъв, какъвто е, поради сплитането на няколко причинно-следствени вериги и синергийното действие на фактори с нееднаква природа, също заради неминуемия обмен (на сюжети, герои, стереотипизирани оценки) между наративите, полагани в общосподелимата среда от различни инстанции на публичността. След Промяната и у нас новинарската доктрина на медиите вече тълкува разказа за престъпление като необходим сегмент във/от всеки информационен блок. Освен това падането на границите от времето на Студената война (и превръщането на местното книгоиздаване от държавно контролирана дейност в обикновена сфера на пазара) обуславя мащабния внос на всякакви чужди творби от обсъжданата типология: по-претенциозни и за масова аудитория, крими романи, трилъри, класики, нови превъплъщения на ноара и пр. Техният търговски успех също обуславя – заедно с всички други дълбинни трансформации в тукашната култура – изменения в баланса между жанровете в рамките на собствено българската книжна продукция. Освен че местните публикувани наративи за престъпления

² Този вид текстове са обект на изследване в „Убийство по български...“ от Н. Аретов. Респектиращият труд тръгва от продуктивна теоретическа постановка относно наратива за девиантното и представя тематизирането на престъплението в родна среда от Средновековието до началото на ХХІ в. В частта, посветена на произведения със съответния профил, публикувани у нас след 1989 г., са разгледани конкретни творби или цялостното присъствие (или заявката за присъствие в интересувашата ме територия) на десетки писатели (виж Аретов 2007: 295–337). Проучването – и заради осъществените по страниците му типологизации на автори, фабули, персонажи – е неocenim помощник за всеки следващ интерпретатор на българските разкази за престъпления.

взривно нарастват като брой, те – предсказуемо – драстично се променят като тематизми и персонаж.

И в рамките на социалистическата културна формация по-вестованието с престъпление и разкриване на извършителя му е много търсено – изданията от „Библиотека „Лъч“ (1964–1990), книгите от серията „Героика и приключения“ (1967–1991; и двете поредици представят български и чужди автори) имат впечатляващи тиражи и голяма читателска аудитория. Макар и фундаментални идеологически презумпции от реда на държавно-политическото да моделират по твърде особен начин родната продукция от обмисления вид. Според социалистическата политкоректност престъплението може да се разказва като извършено или от *бивши хора*, саботиращи прекрасния живот в НРБ, или от диверсанти пратеници на Запада, влезли през граница със злодейска задача.³ Въсщност реалистки съотносимият с актуалната местна действителност криминален наратив или пък книгата, представяща „сегашната“ престъпност и „сегашния“ престъпник, стъпвайки върху наистина документална основа, са по презумпция подривни спрямо големия разказ на Строя за новия човек в новия свят, построен по комунистически. Затова тук от втората половина на 40-те до края на 80-те жанрът е изправен пред сериозни изпитания (онова, което соцвариантът на класическия криминален наратив не може да си позволи и не може да даде на читателите в НРБ, им бива поне донякъде компенсирано чрез/от разузнаваческия роман). Ако все пак се артикулира местен разказ за престъпление, извършено от някой *наш* – от сънародник с правилна биография (т.е. да не е от социално сринатите по Девети септември и да не е внесен отвън наемник), то този разказ тутакси се оказва способен да обозначи разочарование, догадка, че с Проекта нещо не е наред. „Всички и никой“ (1975) на Радичков например отявлено клони именно към това – покрай историята с убийство да изговори помръкването на вярата, тъгата покрай неслучването на обещания идеален, вече съвсем другояче скроен човек, непознаващ импулса, който тласка към злодейство.

През 1980-те местното криминално повествование все

³ За спецификата на българските разкази с престъпления от времето на народната република виж Аретов 2007: 200–287; Трендафилов 2009; Фадел [2021].

по-очевидно свидетелства тъкмо за краха на Големия проект. Неслучайно „Възпитаните трупове пращат писма“ (1989) на В. Пламенов преживява второ издание доста време след края на НРБ (2012) – макар да е писан преди падането на Берлинската стена, романът всъщност е посткомунистически. В България от навечерието на Промяната Пламенов вижда сериозна престъпност, многолюден подземен свят, незаконна търговия, криминални аборти, проституция. София от повествованието е тъжна и мрачна, „печална до умирање“; страната е „жалка“, а убиецът в сюжета е бивш заместник-министър и непримирим сталинист, нанесъл огромни щети на страната си при сделки с чужди фирми. Освен това Пламенов си е позволил главният му герой („инспектора“) силно да прилича на персонажи от вечните образци в крими жанра, а не на следователя комунист от соцреалистките адаптации на литературната типология.

Отклонение от правилното според Строя тълкуване на човека и престъплението е и „Самурай от Надежда“ на М. Дамянов. Творбата излиза през 2009-а, но в предговора си към нея Д. Боджаков свидетелства, че е чел завършения ръкопис още през 1987 г. Тогава никое издателство не се наело да публикува повествованието (въпреки Перестройката); първоначално спрямо него и реакцията на режисьора била негативна; Дамянов обаче просто запознал недоверчивия си читател с конкретни хора и места. (Романът пресъздава субкултурата на софийски краен квартал, младежи, които – в епохата на домашното видео и контрабандните касети с карате- и с порнофилми – се занимават нелегално с източни бойни изкуства и с малка престъпност, канят се да бягат през граница и пр.) Боджаков споделя: *... с изумление открих един непознат за мене свят, който само няколко години по-късно се прероди в онова, което днес припознаваме като официален български ъндърграунд. Законите на живота там бяха много по-различни от казионните закони, там кипяха други стремежи и съвсем други страсти. Горещо, на повърхността все още се тътреха уморено сенките на умиращата идеология на социализма, а в подземията кипеше истинският съвременен живот – там нещата бяха едновременно страстни и болезнени, справедливи и жестоки, благородни и безмилостни [...] нямаше лицемерие и фали, проблемите се решаваха направо на арената, по гладиаторски. Това ме впечатли дълбоко. Не ми-*

наха кой знае колко години и тези герои на ъндърграунда [...] заеха челните места в медийното пространство, в литературата, в киното, дори в политическия ни живот. Вече беше лесно, даже престижно и несъмнено доходоносно да се пише за тях. Така се родиха безчет станали в днешно време банални и нарицателни книги, филми, сериали. Невъзможното в 1987-ма стана модерно в 1997-ма. Затова ми се струва особено важно да се припомним, че М. Дамянов беше първият наш писател, надникнал в един скрит за очите на някогашната българска литература свят (Боджаков 2009: 4).

Освен че изображението на реалността в „Самурай от Надежда“ няма общо с официозния НРБ разказ за „живота у нас“, аз-героят тийнейджър от книгата, криминално момче, е обрисуван от автора така, че да стане близък за читателя. Тази специфична бленда при употребата на криминалното е нормално да се появи и в местни артикулации вече/поне към края на 70-те. Разказвачи, освобождаващи се от лоялността спрямо речитативите на „народната власт“ (въпросният ход обгрижва и вид потребност на аудиторията), отнякъде насетне започват да кроят сюжети и със соцпрестъпник-който-е-симпатичен. Като симпатичното му не е без връзка с това, че тъй или инак е подривен спрямо Системата. Разбира се, в Свободния свят антисистемният, разрушителят на правилата също бива нередко представян със симпатия от филми и книги. Е, в местния контекст родните конкретизации на изобразителния трафарет – както и вносните наративи с подобен профил (Режимът ги импортира заради свои си пропагандни цели, всъщност неадекватно изчислени) – вършат специфична работа.⁴ Работа

⁴ Тук няма възможност да се коментира как българският соцвъзприемател реагира на творби като „До последен дъх“ (1960, Ж.-Л. Годар), „Самотният бегач на дълги разстояния“ (1959, А. Силитоу; преводът на български е от 1965-та; филмът от 1962-ра по творбата също е показван у нас), „Калина алена“ (1974, В. Шукшин; вибирам филма; във финала му, за удовлетворение на публиката, се развихря лично отмъщение, а тоталитарната държава не е благосклонна към каквато и да е форма на изземване на нейни правомощия) – припомнените произведения определено застават на страната на престъпилия Закона. В края на 70-те и през 80-те и български повествования се учат да заемат подобна позиция: „Всичко е любов“ (1979, Б. Шаралиев, Б. Папазов) добре помни тъкмо „Самотният бегач...“; съдбата на момчето от киноисторията навремето предизвиква бурна зрителска идентификация с онеправданите от Системата и неприязън спрямо социално силните в НРБ; тематизирането на личното отмъщение – и отглеждането на готовност да го оправдаем – превръщат в известно предизвикателство „Мярка за неотклонение“ (1983, М. Вапцарова, С. Коспартов); „Опасен чар“ (1984, И. Андонов,

по художественото функционализиране изобщо на девиантното като vyplъщаващо критицизъм спрямо *социалистическия* – именно социалистическия – ред.⁵

И в „Опит за оцеляване“ (1988) на Х. Калчев става дума за престъпни прояви. Романът е преиздаден през 2000-та – след грамадния успех на Калчевата трилогия от 1996-а („Нерон Вълкът“, „Калигула Бесният“, „Цикълът на Месалина“). Няма да коментирам начините, по които би могъл да се чете жестът с преиздаването; само ще припомня, че „Опит за оцеляване“ разказва за двама братя интелектуалци; Траян е и състезател по петобой, шампион; спортът удовлетворява волята му да побеждава. Докато следва кинорежисура в Прага, работи в заведение и се забърква в криминални начинания. Въпреки това – или пък тъкмо заради това – е талантлив режисьор (за разлика от брат си). Текстът е пълен с демонстрации на културност – Петър (бездарният брат) чете Станиславски, Бахтин, Якобсон, Аверинцев, Б. Джонсън, Голдони, Де Вега, Корней, Гьоте, Шилер, „Калигула“ на Камю, „Лес“ на Островски, Шекспир и пр.; покрай Траян се споменават Дос Пасос, Т. Улф, Хъксли, Оруел, Камю (пак), Гарй, Борхес, Роа Бастос...

В малкия текст от 2006-та, с който в. „Култура“ отбелязва кончината на Калчев, се казва и това: *Преди 1989 г. Христо Калчев наежнено и ехидно воюваше с цинизма на социалистическата интелигенция* (Б.а. 2006). Може би фразата визира и „Опит за оцеляване“ – сливането на интелектуалеца и криминалния в едно и също лице (Траян) не е лишен от оценъчност ход; представянето на една начетеност, която е скачена с бездарие (Петър) – също. И да, по волята на разказвача тъкмо онзи с незаконните начинания, арестите, комара, валутните комбинации и пр. е талантлив човек на изкуството. (Според едни марксиста антикапиталистическата революция – новата – ще я произведат маргиналите

С. Бъчварова) през смеха обезопасява избора си да харесва измамника... и все пак.

⁵ Не само фигурата на престъпника, и фигурата на лудия взема страна в спора с официалната идеология, воден от разни видове творби. „Адаптация“ (1979, В. Радев, Р. Томова) е събитие навремето, защото разказва за младежи пациенти в психиатрична клиника (не би трябвало да боледуват – до самоубийство да боледуват – в най-добрия от всички възможни светове); „Полет над кукувиче гнездо“ (1975) на Форман местната публика разбира не като „критика на капиталистическото общество“, а както го разбира невъзвращенецът Г. Марков – като притча за тоталитарното общество; книгата на К. Киси, по която е филмът, излиза на български в цели две издания по времето на соца (1980, 1982). И в „Самурай от Надежда“ аз-героят по някое време е в лудница. Защото неговият учител по източни бойни изкуства (и по етиката, стояща зад тях) е лекар в съответното заведение. И защото как да мислиш социализма, без да да мислиш лудницата.

и интелектуалците.)

Тъй или инак първите търговски успешни – и станали много известни – местни книги от посткомунистическата епоха са именно книгите на Калчев, посветени на тукашните криминали, каквито са подир падането на Стената. Калчевата трилогия „вulgарни романи“ (1996) се любува на мутренския свят, тя не се интересува от лоялното спрямо Закона ченге, което разследва, събира улики, узнава и пр. Всъщност в романите почти всички почти едновременно знаят всичко; много от полицаите са на служба при престъпниците, а които не са – просто избиват посочените за избиване (списъците ги правят едни властни и могъщи, които не са точно Държавата). В портрета на мутрата, създаден от Калчев, има привързаност; в подобно отношение можем да подозираме както наследена от соца готовност да се съчувства на противозаконния, така и специфичен наказателно-отмъстителен импулс спрямо собственото (на писателя) съсловие. Все пак Вълка знае за княз Мишкин и изобщо много чете – не само „Кръстникът“ на М. Пузо, а и „Изгубеният рай“ на Милтън например (Калчев е изписал „Загубеният рай“); Козела пък предпочита мемоарите на Чърчил и проучва актуалната преса... в Народната библиотека. Престъпният бос, освен това, е патриархален, верен на семейството, а и политически правилен (като за след 1989-а) – Нерон се бие с руската мафия, антикомунист е, патриот е. Е, и обича братята сърби (те него – също).

Навремето Калчевата версия на типологията „гангстерски роман“ печели такава популярност, че – предсказуемо – се namножават куп следовници на обсъжданата авторска практика. Един от тях, В. Стаменов, до ден-днешен настоява да нарича книжките си „вulgарни романи“ (последните две от тях, „Не барай Агата!“ и „Ковра“, са от 2022-ра и могат да се купят чрез лична заявка през фейсбук до създателя им).

Имитирайки образа „Калчев“, в литературната публичност се включват и хора като Б. Цанков („Тайните на мутрите: пряка линия с подземния свят“, 2009, „Тайните на мутрите 2: войната на наркотиците“, 2010) и Г. Стоев. Той е особено плодовит, с неговия подпис от 2006-а до 2008-а излизат поне осем книги за ВИС, СИК, Маджо, Маргина, Л. Гоцев и пр.

Калчевите текстове стават толкова популярни и защото превеждат трудночетимата сложност на света, роден от Промяната през 1989-а, в относително ясен смисъл; те верифицират вестникарския разказ за тук и сега, а той им връща услугата и от своя страна ги потвърждава.⁶ Тази размяна на огледални образи,

⁶ Обвързаността между наратива/езика на пресата и литературите на Кал-

тези ехоефекти, обвързващи съдържателно идентични изображения на действителността, формират масово убеждение – това в книгите е истината. Калчев инструментализира споменатите възприемателски нагласи при изграждането на личностната си митология: Той, Писателят, Знае. От друга страна, превръщането на мутрите в литературни герои – точно такива литературни герои – присъжда (допълнителна) привлекателност на ъндърграунд дейците. И естествено че ще се появят хора, които ще пожелаят да слоят двете роли, двете митологии – тази на Писателя-знаещ-всичко и на мутрата. Г. Стоев твърди, че е свидетел на това, за което разказва, че самият той е бил в „средите“ и дори е изпълнявал мокри поръчки, покрай което разните тайни са за него явни и отвътре известни работи. Б. Цанков, радиоводещ, също уверява околните, че лично познава подземния свят, че книгите му са „снети от натура“.⁷ Даже В. Стаменов по някое време пробва да твърди, че е „човек от групировка“ (въпросният образ е силно разколебан от самия Стаменов – виж авторския следговор към „Убий Путин“, ч. 1, 2008).

Разбира се, и в трите случая боравенето с „биографичното“ се стреми да убеди аудиторията в истинността на написаното от съответните автори (и да осигури максимални продажби на съчиненията им). Именно да кажат истината, тематизирайки престъпността, обещаваат още ред произведения, публикувани тук след 1989-а.⁸

чев е коментирана още през 90-те – виж Дойнов 1996, Пенчев 1996, Стефанов 1997, Новков 1997; виж и Монова 2014.

⁷ Няколко книги обсъждат казуса „Стоев“ – Б. Беленски държи да изобличи „писателя“ в биографична и всякаква друга несъстоятелност („Отмъщението“, 2008). В. Даверов („Групов портрет с Георги Стоев“, 2009) смята, че Стоев е живеел в измислен свят с измислени герои и че е бил „пълно менте“; С. Иванова („Пророците и мафиите. Христо Калчев и Георги Стоев“, 2012) вярва в истинността на това, което Стоев говори за себе си. Той е убит през 2008-ма (на 34 г.). Б. Цанков също е убит – през 2010-а, на 31 г. За него се чува, че освен дете е патологичен лъжец, е завлякъл разни люде с пари и вероятно накрая някой е решил да го накаже. Двете житейски истории, приключили така екстремно, заслужават специален коментар. Понеже могат да се четат и като произведения от прокъсването на границата между литература и реалност, от обръкването и взаимопроникването на двете територии.

⁸ Заглавията на разни книжни поредици, съдържащи книги от обсъжданния профил, усърдно подкрепят внушението за истинността на съответните съчинения, т.е. тази „политика на истината“ е цялостна (и неуникална) изда-

И каква е истината, изложена върху хилядите страници, които прехвърлям? Според това контаминиращо разни почерци (не става дума само за текстове с документалистки профил) и разни степени на писателско можене мегаповествование страната е превзета от престъпността – тук постоянно се случват убийства, побои, осакатявания, взривявания на сгради и коли, отвличания, изнасилвания, съсипване на бизнеси по поръчка, кражби на фирми и на парцели и пр. Героите на новото време може да са тръгнали от село, да са минали през спортното училище, „националния отбор“, „международните състезания“ (и през шангите, спортната стрелба, бокса, шпагата, борбата, атлетиката). Вероятно е да са проходили в престъпността с магистрални грабежи, после да са спретнали и лаборатория за синтетична дрога. Обикновено имат хотели и какви ли не фирми (някои – присвоени след изнудване и заплахи), поради което в нездравата среда минават за „крупни предприемачи“. Успешният човек на Прехода може и да е от „втората вълна“ бизнесмени с нечист произход на богатството – да произлиза от „солидна фамилия“, да е тръгнал от „френската забавачка“ и да има висше икономическо образование и чар. Легалните занимания на новите силни (хотелиерство, ресторантьорство, дискотеки) са фасада; големите им печалби идват от трафика на проститутки, на деца за порнофилми и педофилски клубове, за органи, също от търговията с наркотици, с оръжие и с археологически ценности, от всякакъв вид контрабанда, от хазарт, спекула със земя около трасетата на бъдещи магистрала и начални точки на мостове над Дунав, от незаконна търговия със строителни материали, нужни за възстановяването на Косово; от кражба на коли, сводничество, игрални зали, салони за масаж, казина, поръчкови убийства, „наши“ банки. Приватизацията се е осъществила най-вече с мръсни пари; доходоносните криминални дейности често се движат от хора с високи постове в полицията. За босовете с достолепни публични биографии, които организират голямата престъпност, работят бивши военни, бивши полицаи и изобщо бивши служители на държавата (някогашни командоси, кам-

телска концепция, издателско-търговска стратегия. „Двойникът на сатаната“ е част от серията „Достоверни романи“ на „Сатори“ (открила съм 5 издания, 2008/2009, от споменатата серия, техен автор е все Б. Беленски). „Свидетели на времето“ (Световит, 2006/2009) съдържа пет заглавия според каталога на НБКМ; всъщност са излезли поне 20 книги със споменатото суперлого (за това свидетелства платформата „Книжен пазар“). Неологизмът в името на серията „Креалистични романи“ / „Креалистична литература“ (5 издания от 2008/2009) означавал литература криминална, реалистична, креативна, еротична, критична; самото хрумване „криминално“ да се слее с „реализъм“ говори за статута на разказа за престъпление в общностното живеене след 1989-а.

боджански рейнджъри, бивши катаджии; и по някой професор се труди в производството на дрога); за мокрите поръчки и изобщо за разчистване на терена биват използвани също бивши борци, момчета от ТВУ-тата; шетат наоколо и много руски престъпници , „афганци“. На групировките помагат корумпирани съдии, прокурори, адвокати, министри, депутати, действащи висши и редови полицаи, гранични служби, митничари, банкери, продажни законодатели, скалпени правилници, завистливи, алчни, злонамерени или безхаберни бюрократи. Службите, които трябва да се борят с това огромно зло – там работят и честни хора, – нямат големи успехи; изобщо със законни средства такава престъпност не може да бъде ликвидирана. Свестните ченгета са малцинство и недолюбвани в собственото си професионално обкръжение. Глобализацията непременно означава и преливане на местната криминална ативност извън границите на страната, както и обвързване на тукашните противозаконни начинания с албанци, чеченци, кюрди, руснаци, с Русия, Гърция, Македония, Колумбия, Турция, Израел, Щатите, Ирак и т.н. Паричните ресурси, генерирани от трафика на дрога през България, не пълнят касите единствено на местните разбойници – огромни средства от престъпната дейност отиват при ислямистки терористични организации.⁹

Току-що възпроизведеният разказ за България, каквато е след 1989-а, е колаж екстракт от десетки местни повествования, публикувани тук най-вече през 90-те и първото десетилетие на новия век. Като че ли вълната от подобни писания е минала най-високата си точка – и може би не точно и само защото страната драстично се е променила. (Тя все пак се е променила; текст като „Мъртвешко парти“, 2022, от Д. Цолов например гледа на мутренските времена като на нещо отдавна приключило, ако и не без последици, все още личащи в настоящето. „Град под обсада“, 2022, на Б. Русев вече просто разказва за света на супербогатите – с удоволствен захлас по материалната среда, вещите, интериорите, сред които се ситуира животът им, – без повествователят да усеща необходимост да припомня, да проблематизира произхода на парите, да ги обвързва настойчиво с това или онова

⁹ Виж „Отровният паяк“, 1995, Д. Петрунова; „Заслепление“, 2001, Д. Петрунова; „Мамка му!“, Р. Младенов, сб. „Златният саламандър“, 2002; „Семеен проблем“, К. Площак, сб. „Златният саламандър“, 2002; „Мафиотски романс“, 2003, Д. Петрунова; „Петата власт“, 2003, Д. Петрунова; „Любов в криминално време“, 2005, Д. Петрунова; „Сънят на уморения лъв“, ч. 1–2, Калчев / Стоев, 2007; „Гневът на лесбийките“, 2008, Д. Великова; „Генералът им разказа играта“, 2008, В. Раева; „Двойникът на сатаната, 2008, Б. Беленски; сб. „Бандит по неволя“, 2010, Е. Икономов; „Една банална история“, 2010, Р. Благоев; „Убиец назаем“, 2013, Л. Лазар и др.

от 90-те, да преговаря, тоест, всичко, за което ставаше дума горе.) Та колективният наратив, който представих преди малко, постепенно заглъхва, но едва ли само понеже страната сериозно се е променила. А и понеже повтаряните на високи обороти тематизми са се изтъркали, като заедно с това възприемателското доверие в познавателния потенциал на обсъжданите наративи се е изчерпало (защо и как се случва това изчерпване ще коментирам друг път).

И творби на сериозната литература (и кино) – те не принадлежат към типологиите „гангстерски роман“, „полицейски роман“, „политически трилър“, „разследвания на криминалния репортер“ и пр. – обмислят престъпността в посткомунистическа България. Ярки произведения от вида, който визирам, не се занимават с организираната престъпност, мутрите, връзките им с политиките, наркотрафика и пр. „Майките“ (2005) на Т. Димова е роман, провокиран от разтърстващото престъпление на две 14-годишни момичета (те убиват обмислено, след заговор, своя съученичка). В книгата си Димова се опитва да изследва онова в семействата, в средата, което в края на краищата отваря децата към волята/нуждата да причинят смърт (колективното убийство на Явора от финала на повествованието като смисъл е нещо много по-различно от злодеянието подтик за написването на книгата).

За това как обикновени хора стигат до престъплението разказват „Урок“ (2014) и „Слава“ (2016) на К. Грозева и П. Вълчанов (и двата филма са награждавани и тръгват от действителни истории, навремето занимавали медиите). Съвсем не за мутрите и за тяхната престъпност говори също Г. Тенев в „Български рози“ (2016). Ето един представителен за романа пасаж: *... бе развил силен усет за криминалната природа на процесите, които протичаха [...] очакваше да се случат нови и неподозирани престъпления. Нещо различно и стряскащо [...] Момчето, което уби майка си в „Младост“ една привечер, а рано сутринта уби и сестра си. Нави телата в мокет и опита да ги свали до контейнера. Синът, който в Търново закла своята майка. Децата, които убиха часовия на пост пред посолството само за да отмъкнат автомата му и след това да ограбят банка. Заклаха, убиха, обезглавиха, нарязаха на парчета, скриха в торба, хвърлиха във водата, заровиха в снега или в пръстта, дадоха за храна на прасетата [...] когато малолетни или просто млади мъже и жени под двайсет и пет са извършили това, което беше извършено, то вече е белег на бъдещето [...] тези нови престъпници, тези зловещи сенки, обладани от сили на неизвестното, вече са тук, за да удовлетворят глад, който нормално не се удовлетворява, жажда за човешка кръв и човешко месо. Не го е казвал на никого, но [...] вече чака новината за канибалите. Ще има такива, време е и за това. Разглобяването на*

света достатъчно е напреднало (Тенев 2016: 244–245). И да, книгата разказва и за престъпление, извършено от юноши, което няма да бъде наказано; към финала на повествованието те просто се запътват към следващата си жертва.

Тъй или инак в колаборацията си и популярните текстове с престъпления, за които стана дума горе, и наративите, тематизиращи криминална събитийност, но бидейки част от сериозната литература (както и успешни кинотворби от ново време, пресъздаващи социално девиантното), скрепяват един от мощните митове за/на Прехода.

Този мит бездруго е продукт и на склонността на литературата да хиперболизира – хиперболичното в образа на посткомунистическия български свят като превзет от организираната мегапрестъпност (планетарен организъм, срастващ чуждите разузнавания, международния тероризъм, тукашните наследства на ДС, наркокартелите на Колумбия, Световния заговор и пр.) определено е налице. През/зад тази хипербола почти не се виждат „обикновените“ посегателства спрямо личността и собствеността. А и преди, и след 1989-а масовото число прекрачвания на нормата се осъществяват в битовото пространство. Но да, митологизиращото въображение на най-често тиражирания местен посткомунистически разказ за престъпления се е втренило в другото – в мащабното и прекомерното.¹⁰ И строи внушения не толкова за човешката природа и неминуемостта на девиациите в рамките на коя да е социално-политическа система, а формулира

¹⁰ Не че няма и съвременни наративи за криминалното, интересувачи се от страстта, ревността, странните вътрешни човешки светове (уж исторически конкретизирани, но все пак и аисторични, неизменчиви) като обуславящи прекрачването на закона. Например в историите от сборника „Магазинче за убийства“ (1990, 2011) на Ф. Цуракова отношенията между мъжа и жената, бракът като „поема на бездънна омраза“ (би казал Стаматов) неведнъж генерират волята за посегателство (същото прави и интелектуалната игра „как да убия, без да ме хванат“). В тези истории женският свят е специален обект на изследване – както и в „Пукай се, пукай, Недельо“ (К. Константинова, сб. „Златният саламандър“, 2002), „Обърнатият триъгълник“ (В. Демирев, „Златният саламандър“), „Вила Мистерия“ (1995, [1999], Д. Петрунова), „Жени за изстребване“ (Д. Петрунова, сб. „Един мъртвец по-малко“, 2000). Лудостта, патологиите на ума и на сексуалността провокират излизането извън Закона в „Грешният квартал“, 2012, „Веселото гробище“, 2013, на Л. Лазар. Дори е налице опит за създаване – и у нас – на това, което наричат „литературен трилъър“: в романа на Лазар „Грешният квартал“ всичко е „по Далчев“. Криво разбиране на обстоятелствата, своеобразна ирония на съдбата тласкат към престъплението в „Студена нощ, полковник“ (Ф. Цуракова, сб. „Черният саламандър“, 2001); в „Завещанието“ (Р. Игнатов, „Черният саламандър“) добрата стара ревност води до убийство отмъщение и т.н.

оценка, присъда за посткомунистическа България като въплъщение на победилото зло.¹¹ В някакъв смисъл разочарованието от Историята (тя за пореден път не се случва на сънародниците единствено като „път напред и нагоре“) намира може би най-категоричната си артикулация тъкмо в този тип литература, създавана тук след края на НРБ.

По принцип всяко повествование с престъпление споделя и оценка за съответната социална и институционална система (в чиито рамки са поставени изобразяваните събития и персонажи), а покрай това и идея, чувство за справедливост (те не са конструкт на отделното съзнание, а са въплъщение на изповядваните от общността представи за норма и нормалност). От тази гледна точка масивът местни наративи, разказващи истории с престъпления и писани след 1989-а, свидетелства и за колективното отсъждане относно наличието – и изобщо постижимостта – на справедливостта в посткомунистическия тукашен свят.

Някои от обследваните повествования (почти) директно изричат: „справедливост няма!“ – „Отровният паяк“ (1995, 1997) на Д. Петрунова приключва без възмездие за лошите; в „Петата власт“ (2003), в „Любов в криминално време“ (2005) от същата авторка на финала главният злодей остава неразобличен. В „Генералът им разказа играта“ (2008) на В. Раева няма справедливост за обикновените хора – за войничетата, използвани от високите чинове като безплатна работна ръка по вилите им и загинали на Околовръстното, за момчетата, убити в Ирак, за близките им, за обезглавения от терористи наш шофор, за работниците от оръжейния завод, оставяни без заплати, за българите от панелките. Няма справедливост за младежа, убит от мутрите на съседа богаташ, понеже кучето му не харесва момчето – в историята не се и намеква за издирване на убийците („Армандо и кръстчето“, Л. Станев, сб. „Златният саламандър“, 2002) и т.н. Но има и доста текстове от занимаващата ме тематична група, които се съобразяват с потребността на възприемателя престъплението да

¹¹ Оценъчността на крими повествованията спрямо реалността, която пресъздават, е вписана още в заглавията на ред произведения от жанра. Първата книга от романовата трилогия на Д. Петрунова за местната организирана престъпност се казва „Отровният паяк“ (1995), втората – „Опашката на змията“ (1997). Роман на И. Тренев „за генезиса на българската мафия“ се нарича „Триумфът на хиените“ (2004, 2020); повествование на А. Сираков – отново за криминални работи – носи името „Свиня до поискване“ (2007). В сборник на М. Дамянов от 2007-а са поместени и разказите „Лисицата в моя офис“ и „Тъпото муле“. А. Томов е автор и на романа „Концерт за лешояди“ (2007) – подч. м., И. П. Зоообразността е сериозно ангажирана при правенето на заглавия в българската крими продукция от най-ново време, като честотата на подобни избори бездруго е значеща.

бъде уравнивено от наказание. Документално базираните повествования на Г. Дилков („Убиец с полицейски пагони...“, 4 издания от 1993 до 1996 г.), също тези от „Убийствата на безвластното време“ (1996, съст. Ф. Жекова) не само възпроизвеждат ред успешни разследвания, а изрично изписват и получените от заловените престъпници присъди. „Присъди се изпълняват“ (условно речено) и в художествените повествования, в които противозаконните се изстребват помежду си. „Мафиотски романс“ (2003) на Д. Петрунова, продължението на „Отровният паяк“, развихря повествователски разправи с престъпниците. „Човекът пич и неговата жена“ (М. Дамянов, сб. „Лошите и злите“, 2007) представя история за изкупление (незаконно забогателият герой от текста, напълно самозабравил се до някое време, в края на краищата губи всичко и продава кебапчета на улицата). Същият автор ни дава възможност и да се идентифицираме с история, в която обикновеният човек манипулира ситуацията, за да се случи онова, което би трябвало да се случи, но не би се случило, ако се разчита на Системата („Горкият глупак“, сб. „Лошите и злите“, 2007). Свое разследване осъществяват – и свое наказание за виновния изобретяват – възрастните съквартилци от „Старчета разбойници“ на Ф. Цуракова (сб. „Златният саламандър“, 2002). „Късметчетата на дявола“ от Д. Петрунова („Златният саламандър“) също разгръща сюжет притча за понякога странните явявания на справедливостта. В „Една банална история“ (2010, Р. Благоев) Гробаря – загадъчен мъж, „призрак от времето на комунизма“ и ефикасен наемен убиец – се договаря с поръчителя разбойник онзи да превежда всяка година сериозна сума (част от дължимото на Гробаря възнаграждение) на домове за сираци – по списък, даден на мутрата тъкмо от „чистача“.

Все пак сериозно количество съвременни български истории с престъпления въплъщават най-вече усет за нередна, несправедна съотнесеност между сторено преди и сегашна санкция спрямо него. Вижте например „Змия от кутията на Пандора“ на А. Гелеменов (сб. „Златният саламандър“, 2002). В разказа някогашен агент на ДС убива – вече „днес“ – някогашната си жертва. За да не бъде изобличен, доносникът, който е съсипвал живота на един кадърен учен десетилетия наред, накрая физически унищожава невинния.

Изобщо разказът за ДС, жива и здрава „и сега“, е травматична на-трапливост в литературите за престъпления, създавани у нас подир Промяната. Този гръмка звучащ разказ е ключов сегмент в речитатива на тукашното разочарование от станалото със страната след 1989 г.

И „Мъртвешко парти“ (2022) на Д. Цолов илюстрира убедеността, че „онези са тук, сега и с власт“. В романа по някое време се появява странен човек, уж смешноват, а всъщност страшноват – и без

име, също като аналогичния персонаж в „Балкански ритуал“ (2019, Г. Тенев), – който човек осигурява на полицейския инспектор запис от едно местопрестъпление (хотелска стая). Излиза, че не са демонтирани, нито са изключени записващите устройства, камерите, инсталирани някога си. И не само шпиониращата техника продължава да работи, някой продължава да гледа заснетото, някой продължава да наблюдава и да знае. Бидейки – очевидно – разположен някъде (в коя ли страда, която се намира къде ли точно). И в „Балкански ритуал“ става дума за това друго, допълнително пространство в града, съществуващо и функциониращо зад паравана на повседневната предметна среда (романът описва невидими обеми в уж общодостъпни сгради, „щаб квартири“ и чудовищни по размери сейфове, хранилища, намиращи се там, където и през ум не ни минава, че са, места в страната, за които никой не подозира и които Те обитават). Персонажите от ДС движат действието и в романа от Л. Лазар „Небеса от грях“ (2012; впрочем и тук, както в „Балкански ритуал“, ДС и ставащото във/със Българската православна църква са здраво обвързани). В някои текстове от разглежданата група повествуващият е на страната на онези служители („Голо сладурче в досието“, сб. „По заповед на руската мафия“, 1994, Н. Жеков–Ник) или поне не е с еднозначно негативно отношение към тях („Генералът им разказа играта“, 2008, В. Раева). Но според масово изразяваната позиция „по проблема“ в крими повествованията от най-ново време несвършващата след 1989-а власт на ДС е проявление на специфичен историко-политически български провал. И – това е особено важно – на проблем изобщо в онези машинарии на Държавата, които би трябвало да осигуряват наличието на справедливост в общностното живеене.

Тъкмо понеже правораздавателните институции не могат да сбъднат адекватното наказание за извършеното престъпление, с въздаване на справедливост – без да разчита на Системата – се заема героят от „Време за убиване“ (2004) на М. Дамянов. В романа един баща (инженер, постигнал приличен живот в Германия) губи синовете си и избива всички, виновни за смъртта на момчетата. А на финала го виждаме като монах в манастир нейде край Търново; открил е смисъл в това да е жив: прави нова камбанария (старата е рухнала отдавна), която ще бъде точно такава, каквато е била по времето на патриарх Евтимий.¹² (Покрай *манастир – Търново – монах – убийства – патриарх Евтимий* може и да помислим, че романът, едва ли съзнателно,

¹² Подобен ход на историята и подобно конципиране на финала (мъж с престъпно минало стига до вярата) виждаме в „Камбаната“ (2016) на Н. Славов – двата романа са симптом на онова, което наричат „завръщане на религиозното“; феноменът не е просто българска екзотика.

превежда в сегашен поп код „Антихрист“ на Е. Станев, но затова – друг път).

Волята за отмъщение движи и аз-героя от „Смъртта на плъха“ (1991) на И. Голев. Сюжетът тук е построен така, че макар виновният за страданията в семейството на аз-героя накрая да е разсипан, разказващият не е щастлив, не се чувства победител.

„Черна светлина“ (2022) от Галин Никифоров също отменя отмъщението като удовлетворителен ход спрямо престъплението. Толкова радикално, че чак отменя и престъплението (катастрофата, в която загива детето на аза в текста, оказва се, е била не по вина на богаташа от историята, а плод на злощастно стечение на обстоятелства). И тази амнистия спрямо „обичайните заподозрени“ (обичайните заподозрени според меганаратива, който от 90-те до днес крепне в тукашната публична среда – богаташа, съдийката, която сме готови да мислим за корумпирана), тази отмяна на необходимостта някой да бъде наказан заради „моята непрежалима загуба“, заради смъртта на детето, макар и отмяна, случила се в границите на един роман, може би е знак, че се осъзнава необходимостта мисленето и чувстването на мястото да бъдат придърпани към готовност – някаква готовност – за помирение със случилото се тук след 1989-а.

По особен начин се отнася към въпроса за справедливостта „Балкански ритуал“ (2019) на Г. Тенев. Финалът на историята е решен във фантастичен тип условност (от реалисткото се прекрива в нея и в други сегменти от наратива). Та в последните страници на повествованието двама мъртви, две сенки – на куче и на човек – се носят над онова затънтено място, на края на България; духът на самоубиеца доктор Русев някак раздвижва атоми и молекули, сбъдва огън и разрушение; построеното от престъпния бизнесмен (с него текстът ни е занимавал доста) е унищожено. Мистичното (идващото откъм света на мъртвите) се намесва и в гибелта на самия ужасен Франев; едни други мъртви пък навещават слабо кадърния и до лудост несправящ се министър на културата Мандаджиев, за да го терзаят и да искат от него да свърши несвършена работа, свързана с паметта на талантлив и грозно забравен сънародник (нещо булгаковско проблясва в тези места от историята). Тоест в „Балкански ритуал“ справедливост съществува и по някое време се разразяват наказания за този и онзи. Но тя не е човешка направа, другото, отвъдното пришествие, за да накаже, да възстанови счупения баланс на битието. Бихме могли да решим, че финалът на „Балкански ритуал“ с унищожителния пречистващ взрив/пожар помни най-вече прословутите последни кадри от „Забриски поинт“ (1970) на Антониони. Но пък не би трябвало да губим от поглед класически български текст като „С тебешир и въ-

глен“ на М. Георгиев. В този разказ от последното десетилетие на XIX в. съдебният процес е подигравка с истината, а на финала се разиграва своеобразен Божи съд: върху алчните и безскрупулните се стоварва възмездие – прекомерността му е отявлена, многозначителна, – което не би могло да ги застигне откъм човешкото.

Без да се изпада в народопсихологически захлас, не може да не се отбележи, че Преходите (онзи след конституирането на Третото българско царство и този след края на НРБ) стигат до едно и също въобразено, до подобни един спрямо друг повествователски ходове, артикулиращи все колективното усещане за несправедност на установяващия се „нов ред“...¹³

Библиография

- Аретов, Николай 2007. Убийство по български. Щрихи към ненаписаната история на българската литература за престъпления. София: Кралица Маб, 2007. [Aretov, Nikolay 2007. Ubiystvo po balgarski. Shtrihi kam nenapisanata istoria na balgarskata literatura za prestaplenia. Sofia: Kralitsa Mab, 2007.]
- Б.а. 2006. Христо Калчев (1944 – 2006). // Култура, № 12 (2672), 31.03.2006, с. 4 [B.a. 2006. Hristo Kalchev (1944 – 2006). // Kultura, № 12 (2672), 31.03.2006, s. 4.]
- Боджаков, Дочо 2009. Вместо предговор. В: Дамянов, М. Самурай от Надежда. София: Action, 2009, с. 3–5. [Bodzhakov, Docho 2009. Vmesto predgovor. V: Damyanov, M. Samuray ot Nadezhda. Sofia: Action, 2009, s. 3–5.]
- Дойнов, Пламен 1996. Ефектът Калчев. // Литературен вестник, № 41–42, 18–30.12.1996, с. 17. [Doynov, Plamen 1996. Efektat Kalchev. // Literaturen vestnik, № 41–42, 18–30.12.1996, s. 17.]
- Монова, Тотка 2014. Литература в таблоиден формат: медийно и литературно поле – пресечни точки. // Литературен вестник, № 41–42, 17–31.12.2014, с. 10–11, 14. [Monova, Totka 2014. Literatura v tabloiden format: mediyno i literaturno pole – presechni tochki. // Literaturen vestnik, № 41–42, 17–31.12.2014, s. 10–11, 14.]
- Новков, Митко 1997. Митовете нямат автор. // Култура, № 3, 17.01.1997, с. 10. [Novkov, Mitko 1997. Mitovete nyamat avtor. // Kultura, № 3, 17.01.1997, s. 10.]
- Пенчев, Бойко 1996. Вулгарни ли са вулгарните романи. // Литературен вестник, № 41–42, 18–30.12.1996, с. 19. [Penchev, Boyko 1996. Vulgarni li sa vulgarnite romani. // Literaturen vestnik, № 41–42, 18–30.12.1996, s. 19.]
- Стефанов, Валери 1997. Романови пирамиди. // Култура, № 3, 17.01.1997, с. 11. [Stefanov, Valeri 1997. Romanovi piramidi. // Kultura, № 3, 17.01.1997, s. 11.]

¹³ Текстът е част от по-обемно изследване.

- Тенев, Георги 2016. Български рози. София: Колибри, 2016. [Tenev, Georgi 2016. Balgarski rozi. Sofia: Kolibri, 2016.]
- Трендафилов, Владимир 2009. Соцкримът. В: Трендафилов, В. Кризата, която обнадеждава. Картографии на съвременното литературно поле. София: Сиела, 2009, с. 111–127. [Trendafilov, Vladimir 2009. Sotskrimat. V: Trendafilov, V. Krizata, koyato obnadezhdava. Kartografii na savremennoto literaturno pole. Sofia: Siela, 2009, s. 111–127.]
- Фадел, Морис [2021]. Детективи, разузнавачи, Студена война: криминалната и шпионската литература в сравнителна перспектива. София: НБУ, [2021]. [Fadel, Moris [2021]. Detektivi, razuznavachi, Studena voyna: kriminalnata i shpionskata literatura v sravnitelna perspektiva. Sofia: NBU, [2021].]